

Afganistan Türkmençesi Metinlerinde - Tİ Geçmiş Zaman Eki

Rıdvan Öztürk*

Özet: Türk yazı dilleri arasında zaman bildiren en eski ve ortaklığı en yaygın olan ek, görülen geçmiş zaman eki –dI olarak karşımıza çıkmaktadır. Ek, Türk yazı dillerinde ses bilgisi bakımından değişiklikler göstermektedir. Bazılarında sedalı-sedasız uyumuna bağlı olarak hem –d’li hem de –t’li kullanılırken; bazılarında ise sadece –d’li şekli kullanılmaktadır. Türkmenistan’da kullanılan standart Türkmençede de ekin sadece –d’li şekli kullanılmaktadır. Afganistan’da yayımlanan Türkmençe eserlerde de genel itibariyle bu kurala uyulmaktadır. Ancak bazı eserlerde belli yerlerde ekin sedasız şekli –tI, uyum dışı olarak kullanılmaktadır. Bu yazıda –tI şeklinin kullanıldığı yerler ile ifade ettiği anlamda bir farklılık olup olmadığı üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Afganistan Türkmençesi, -tI geçmiş zaman eki, Türk Yazı Dilleri, arkaik şekil, standart dışı şekil.

Past Tense Affix -tI In Afghanistan Turkoman Texts

Abstract: Past definite affix -dI is the oldest and most common affix of tense in Turkish literary languages. The affix is varies in terms of phonetics in Turkish literary languages. Some of them is bothand used form of with –d and with-t depending on soft or voiceless consonant harmony. Only soft form of with –d is used in Turkoman literary. It is broadly conformed to this rule in Turkoman works published in Afghanistan. However voiceless form of the affix –tI is used without harmony in certain places of some works. In this paper where the use of form –tI and whether a difference of expressed the sense will be emphasized.

Keywords: Afghanistan Turkoman, past tense affix –tI, Turkish literary languages, archaic form, non-standard form.

---

* ozturk@selcuk.edu.tr

1.Giriş

Görülen geçmiş zaman eki –dI, bugün bütün Türk yazı dillerinde ses bilgisi özelliklerinden kaynaklanan değişiklikler dışında ortak olma özelliğini koruyan eklerden birisidir. Ekin kökeni, –Ut fiilden isim yapma eki olarak açıklanmıştır. Çekimde kullanılan şahıs eklerinin iyelik ekleriyle aynı olması ve Köktürkçede de r, l, n ünsüzlerinden sonra ekin t’li (körti, altı, kılntım) kullanılması bu açıklamayı desteklemektedir: keçüti> keçüdi> keçdi (Ercilasun vd. 2006:29).

Oğuz grubunda Batı Türkçesinin tarihi yazı dili geleneğine uygun olarak sadece d’li şekillerin bulunması beklenir. Nitekim Türkmen ve Azeri yazı dillerinde durum böyledir. Ancak Türkiye Türkçesi ve Gagavuzcada sedasızlardan sonra t’li şekillerin bulunması izaha muhtaçtır. Anadolu ağızlarında ve hatta İstanbul söyleyişinde d’li şekiller yaygın olduğu halde yazıda t’nin ortaya çıkışı (ve tabii bunun sonradan söyleyişi de etkilemesi) harf inkılâbından sonradır. Balkan ağızları ve Gagavuzcada Kıpçak grubunun etkisiyle sedalı sedasız uyumu olmuştur (Ercilasun vd. 2006:30-31).

Afganistan Türkmen metinlerinde genel temayül olarak ekin ünsüz uyumuna uymayan sedalı şekilleri (-dI) kullanılmaktadır. Ancak bu metinlerde bazen, bahsettiğimiz genel temayüle uymayan sedasız şekiller de (-tI), yine ünsüz uyumu dışında kullanılmaktadır. Bu yapının benzer ilk örnekleri; Kuran Tercümesinde (Rylands Nüshası), Gülistan Tercümesinde, Harezmi Hafız Divanında ve Hucendi’nin Letafetnamesinde görülmektedir. Bu örnekler adı geçen eserlerin genel dil özelliklerine ve devir özelliklerine uygun değildir. Bu eserlerin yazarların neşet ettiği İsbicab (Sayram) ve Hucend (Leninabad) şehirleri, Batı Türkistan’ın Sırderya bölgesindedir. Bu dil özelliğinin bu bölge ile ve orada yaşayan Türk (Argu) topluluğu ile alakalı olabileceği dile getirilmiştir (Ata 2004:XXVI; Eckmann 1968:58-59).

Ekin kökeni ile ilgili genel kabulü ve Oğuz grubu Türkçelerindeki durumunu özetleyen yukarıdaki bilgileri kısmen pekiştirdiğini ve kısmen de belli yerlerini gözden geçirmeyi gerekli kıldığını düşündüğümüz Afganistan’da Türkmence yazılmış eserlerde görülen bu şeklin, her ne kadar imlanın genel özelliği olmasa da, bilinçli olarak belli yerlerde kullanılması dikkat çekicidir. –tI ekinin kullanıldığı yerler ve ekin özellikleri, taranılan metinlerden örnekler verilmek suretiyle aşağıda gösterilip değerlendirilmiştir.

2. –tI Ekinin Kullanıldığı Yerler

2.1. İsim Bildirme Çekiminde Kullanılışı

2.1.2. İsim Bildirme Çekiminde Ek Fiilin Durumu

Eski Türkçe metinlerde görülen ek fiilin er- şekli, bugün standart

Türkmencede görülmez. Ancak ek filin (er->) ir- şeklinin kullanıldığı bazı örneklerle Afganistan Türkmenesi metinlerinde rastlanmaktadır. Bu şeklin örnekleri, görülen geçmiş zamanın yanı sıra geniş zaman ve öğrenilen geçmiş zaman çekimlerinde vardır: *şirin ir-miş* (Müsaid 2003:51), *şiring ir-ür* (Müsaid 2003:36), *Dostum irür* (Behmen 2002:47).

Aval axır *siz irürsiz* ehl-i Türkmenge guvañç (Müsaid 2003:56)

Zal kibi *Görogli irür* gardaşı (Yaver 2003:33)

Mahmud Şanıñ *ulı irdi* makamı (İşçi 1999:20)

“*irdi*” şekli klasik Çağatayca ve bugünkü Afganistan Özbekçesinden etkilenmiş Türkmen ediplerinde görülür, genel Türkmenenin özelliğini yansıtmaz. Genel kullanımda ek filin düşürüldüğü ve ekin sadece d’li şekillerinin sedalı-sedasız uyumunu sedalılık yönünde bozarak kullanıldığı görülür: *başlık-dı*, *taxtı-dı* (Turan 1999:226) vb.

Mareke meydanda bir uçar *guş-dı* (İşçi 1999:7)

Yedi yıl *batıl-dı* şunda (Turan 2000:3)

Aynı metinde hem “*irdi*” hem de “*tı*” şeklinin kullanılmasına da rastlamak mümkün:

“Şundam ingän *kette irdi* dürbarı

Dürbarında şah dek *bar-tı* cemalı

Mihman için *nisar irdi* bar zatı

Tabiat ü *himmeti-ti* köp ali” (Behmen 2003:15)

Şu örnek, -tI ekinin Çağatay-Özbek geleneğinden farklı bir yol takip etmesi ve ele aldığımız yapıya geçişi göstermesi bakımından ilginçtir: ir-ti> -tİ.

Arap atlı *yaraglı irtim* çendan gavum (Yaver 2003:65)

2.1.3. -tI Ekinin Yazılışı

Ek “t” ile yazılmakta ve kendisinden önceki kelimeye bitleştirilmemektedir. Ekin getirildiği isim tabanı genellikle yalın halde bulunur: *talimgah-tı* (Behmen 2002:44), *etmek-ti* (Musa 2009:73), *Dostum-tı* (Behmen 2002:46), *müderri-ti* (Behmen 2003:10), *fenli-ti* (Behmen 2003:14), *hazır-tım* (Musa 2009:78), *münasib däl-tiler* (Musa 2009:73), *müşrik ve kafır-ti* (Musa 2009:104), *tahkir-tiler* (Behmen 2002: 45), *şehzade-tim* (Yaver 2003:15), *bağşı-tılar* (Behmen 2003:II); *gazel güli-ting* (Yaver 2003:40), *her biri-ti* (Behmen 2002:44), *müridi-ti* (Behmen 2003:16), *kazısı-tı* (Behmen 2003:2), *ayalları-tılar* (Musa 2009:66).

“Ağır marekening gazel *güli-ting*

Sen bul inciglering can u *dili-ting*

Güycü goşar hemmemizing *golı-tıng*
Hürmetli mihriban bize pehlvanım” (Yaver 2003:40)

Ekin; yönelme, bulunma ve ayrılma halli tabanlara getirildiği örnekler de tespit edilmiştir: *içinde-ti* (Musa 2009:94), *himmetinde-ti* (Behmen 2003:15), *hedefine-ti* (Behmen 2002:44), *Kunduz'a-tı* (Behmen 2002:20), *Türk'den-ti* (Behmen 2002:18), *maldarlarından-tılar* (Musa 2009:7)

Rahim Pehlvan *Kunduz'a-tı* iftixar (Behmen 2002:20)
Nikah bolan vaktımda altı *yaşım-da-tım* (Musa 2009:44)
Kurban Serdar *himmetinde-ti* ali (Behmen 2003:15)
Öz vaktıning kette *maldarlarından-tılar* (Musa 2009:7)

2.1.4. Birleşik Kiplerin Hikaye Çekiminde Kullanılışı

Yukarıda belirtilen isim bildirme çekimi örneklerinden başka metinlerde –tl ekinin kullanıldığı hikaye çekimleri de vardır. Ek, taranılan metinlerde öğrenilen geçmiş zamanın hikayesinde (-An-tl, -p-tl), şimdiki zamanın hikayesinde (-yor-tl), geniş zamanın hikayesinde (Ar-tl), gelecek zamanın hikayesinde (-cAk-tl), şartın hikayesinde (-sA-tl) ve isteğin hikayesinde (-mAkçI-tl) kullanılmıştır. Geçmiş zamanın hikayesinde –p(dUr) -tl şekline nazaran, genellikle –An-tl şekli kullanılmıştır. Hikaye çekiminde şahıs ekleri şartın hikayesi dışında sonda getirilmektedir: *-yor-tl-m*, *-Ar-tl-ng*, *-An-tl-lAr*; *-sA-m-tl* vb.

-An geçmiş zaman eki ile:

Başga ayalları onça hasıl *edän däl-tiler* ve şunça hadis rivayet *edän-tiler*,
erkäk adamlar onça hadis rivayet *edän däl-tiler* (Musa 2009:31)

-b(dUr) geçmiş zaman eki ile:

Hazreti Zeyneb öz hayatlarında kefenlerini tıyar *edib goyub-tılar*
(Musa 2009:86)

Ehl-i Mekkening ayalları hemmesi cem *bolıbdur-tılar* (Musa 2009:9)

-yor şimdiki zaman eki ile:

“Yar cemalıng uyxımda *göryor-tım*
Onıng vasl bağından bal *soryor-tım*
Seher guşu uyxımdan dad uyatdı
O bolmasa arşda tugmı *uryor-tım*” (Behmen 2004:45)

-Ar geniş zaman eki ile:

“Hem güreş *tutar-ting* hem saz *çalar-ting*
Güreş tutsang mıdam abrı *alar-ting*
Her yerde toy bolsa yetib *bar-ting*
Yigitlering guvancı-ting Pehlvanım” (Turan 1999:227)

-cAk gelecek zaman eki ile:

Eger rasulullah terk etseler men kabul *etcek-tim* (Musa 2009:56)

-sA şart eki ile:

“Dirilikde menhem bahar *görsäm-ti*
Çemenlerde güller ısgap *yörsäm-ti*
Çaknab batan çiçekleri sayları
Guvanıban bagra basıp *öpsäm-ti*” (Behmen 2001:85)

-mAkçI istek eki ile:

Ve mahfi tutuyor-ting kalbingde ol sözni ki Allah onı zahir *kılmakçı-tı*
(Musa 2009:72)

3. İşlevi

-tI ekli yapılar, yüklem ismi ile birlikte kullanıldıkları zaman, bildirme çekiminin görülen geçmiş zamanını karşılar. Yüklem isminde ifade edilen özelliğin, sıfatın, durumun veya olgunun geçmişliğini kesin olarak bildirir.

Hikaye çekimlerinde ise ilk kip ekinin anlamı çerçevesinde bir geçmişlilik anlatılır. Bu anlatımda bir kesinlik, herkes tarafından bilinirlik, şüphesizlik ve tasarlanan durumda bir derinlik söz konusudur.

Bu itibarla ister bildirme çekiminde olsun, isterse birleşik kipin hikaye çekiminde olsun Türkiye Türkçesine bir uyum ve paralellik söz konusudur. Ekin sedasız şekliyle ve ek fiilin düşürülerek kullanımı vurguyu daha belirgin hale getirmiştir. Bu özellik, anlamdaki derinliğin ve kesinliğin de kaynağı olmalıdır.

4. Sonuç

Afganistan Türkmençesinde –ek fiilin dışındaki fiillerin- görülen geçmiş zaman çekiminde –dI eki kullanılmaktadır. Sedasız ünsüzle biten fiillere de ünsüz uyumuna uymaksızın sadece sedalı şekiller gelmektedir: *et-ding/ git-*

ding/ öt-ding Y 40. Ancak bildirme çekiminin görülen geçmiş zamanında ve birleşik kip çekiminin hikaye kısımlarında bunun aksine pek çok yerde –tl eki kullanılmıştır. Bu kullanım bütün metinlerde karşımıza çıkmaz. Bizim tespit ettiğimiz kadarı ile Abdülkerim Behmen, Abdülmecid İşçi, Hudaykul Yaver, Hoca Nefes Müsaid, Mevlevi Muhammed Musa ve Muhammed Bal Kızıl gibi ediplerin eserlerinde geçmektedir. Bu oran azımsanamayacak bir ölçüdür. Yine tespit edebildiğimiz kadarı ile bu kişiler Andhoy ve Kunduz şehirlerinde yaşamaktadırlar ve Türkmenlerin Ersarı tayfasına bağlıdırlar. Bu kullanım, belli bir bölgenin veya belli bir bölgeye yerleşmiş olan bir Türkmen tayfasının özelliği olabilir. İfadedeki kesinliği, derinliği ve şüphesizliği anlatan bu yapı, görülen geçmiş zaman ekinin kökeni hakkında donup kalmış arkaik bir durumun göstergesi sayılabilir. Ekteki sert ünsüzün belirginleştirdiği vurgunun, anlamı derinleştirmede ve kesinleştirmede bir etkisi olduğu da anlaşılmaktadır.

Afganistan Türkmencesinde kullanılan bu şekli özellik göz önüne alınarak, Karahanlı, Kıpçak ve Çağatay dönemlerine ait olan eserlerdeki benzer kullanımların ve bu kullanımlardan hareketle yapılan yorumların yeniden değerlendirilmesi yararlı olacaktır.

Kaynaklar:

- ATA, Aysu (2004), Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş- Metin- Notlar- Dizin), Ankara.
- BEHMEN, Abdülkerim (2001), Bagbostan, Pakistan.
- BEHMEN, Abdülkerim (2002), İyl Dostı Dostım, Kabil.
- BEHMEN, Abdülkerim (2003), Kurban Serdar.
- BEHMEN, Abdülkerim (2004), Tört Gül.
- ECKMANN, Janos (1968), "Doğu Türkçesinde Bir Kur'an Çevirisi (Rylands Nüshası), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten 1967, Ankara, s.51-69.
- ERCİLASUN vd, (2006), : Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I, Fiil, Basit Çekim, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- İŞÇİ, Abdülmecid (1999), Ceyhunname, Gorgan.
- MUSA, Mevlevi Muhammed (2009), Ümmühatü'l-Müminin, Müminlerin Eneleri, Belci.
- MÜSAİD, Hoca Nefes (2003), Şiirler Toplamı, Peşaver.
- TURAN, Abdülmecid (1999), Köngüller Sedası, c.I, Peşaver.
- TURAN, Abdülmecid (2000), "Devlet Muhammed Bal Kızıling Divanı", Peşaver.
- YAYER, Hudaykul (2003), Yürek Derdi, Eşar, Peşaver.